

Zorka Janjić

KOZMETIKA U STAROM SARAJEVU

UVOD

Kozmetika je umnogome vezana za održavanje lične higijene. U stvari, ona u takvoj vezi sa čistoćom jedino i ima opravdanje, mada to u istoriji nije uvijek slučaj.

Korjeni kozmetike sežu u veoma davnju prošlost čovjeka, i isto tako su joj bili podloženi primitivni, kao i civilizovani narodi. Arheološki materijal daje dovoljno dokaza za to. Da napomenemo, ilustracije radi, samo neke primjere iz Bosne i Hercegovine: koštane spatulice (lopatice) za pomadu sa lokaliteta Kaknja¹ i doline Bile, ili ilirske glasinacne pincete sa kraja preistorijskog perioda². Rimljani su još poznatiji po obilju kozmetičkih sredstava i pribora, od kojih neke posjeduje antička zbirka Zemaljskog muzeja u Sarajevu³. Tu se mogu vidjeti pored pinceta i staklene posudice za mirise »balsamarium« (Bosnaska Kostajnica), koštane »pikside« za pomadu, ručno bronzano ogledalo⁴ i »strigil« — metalni strugalica za muškarce kojom su skidali prašinu i znoj sa tijela, čvrsto ulijepljene u kožu zbog mazanja uljima.

Ali kada govorimo o kozmetici u Sarajevu, moramo naglasiti i izdvojiti uticaj Orijenta, čiju smo kozmetiku, tada čuvenu, posredstvom Turaka umnogome usvojili. Prirodno, prvo su se ta sredstva odomaćila kod muslimana koji su imali povoljniji i društveni i socijalni položaj, pa prema tome i više mogućnosti za luksuzne prohtjeve. Kako je ekonomski položaj nemuslimanskog elementa postepeno jačao i izjednačavo te razlike, a i zbog uticaja koji se javlja kao posljedica zajedničkog života, mnogo toga su primili i ovi posljednji. Oponašanje stranaca koji su došli u vrijeme austrougarske okupacije je nesumnjivo postojalo, te ulaze u trgovinu fabrički, evropski preparati⁵, mada su se i stari orijentalni i narodni tvrdokorno održali (neki čak do danas).

1. Dr. A. Benac: Osnovna obilježja neolitske kulture u Kaknju, GZM 1956, tabla III, 5. 6.

2. Dr. A. Benac i B. Čović: Glasinae II. Sarajevo 1957, str. 45, tabla XXX, XXXVII.

3. Podatke dugujem ljubaznosti Veljka Paškvalina, kustosa Zemaljskog muzeja.

4. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien, 1895, III, str. 521, fig. 33.

5. Npr. reklame iz prvih brojeva »Nade«.

Vidjećemo daljim izlaganjem da je osnovna uloga kozmetike, uljepšavanje, ali i mnogi drugi razlozi, kao vjerski, madijski ili tradicija, ulaze u njene okvire, a njihov prvobitni karakter je zaboravljen i vremenom je dobio čisto estetsku vrijednost.

I. KOSA

Znamo da se kosa smatra najvećim ukrasom čovjeka i da se na njen izgled mnogo polagalo. Zbog toga se nije čovjek zadovoljavao samo njenom čistoćom, nego je dotjerivao i na druge načine: načinom češljanja, mazanjem, bojenjem. Naravno, žene su se mnogo više nego muškarci bavile kozmetikom uopšte, pa i dotjerivanjem kose. Općenito do XX vijeka ženska djeca i odrasle žene nisu rezali kosu, nego su je pletli u pletenicu. Djevojke sa bujnom kosom su pravile i po 5-6 pletenica ukrašenih uplitnjacima s nakitom za koje se vjerovalo da čuvaju takvu kosu od uroka. Muslimanke, bez obzira na godine, nosile su pletenice spuštane niz leđa, a udete Srпкиnje obavijale ih oko tepeluka (male, bogato ukrašene kape na tjemenu). Sa strane prema licu sjekle su kosu i pravile velike solufe, koje su kovrdžale »brenajzlama«. Da bi kosa dobila lijep sjaj mazale su je. Sarajke su to obično radile smjesom petroleja, zejtina i karanfilića (*caryophyllus*) zatvorenom u bočici. Ali muslimanke nisu vjerovale samo onoj narodnoj: »Izmij često, a opleti gusto — eto bilja od čega kosa raste« nego su upotrebljavale i druga sredstva. Blagotvoreno dejstvo se pripisivalo kni (pravilno *hinna-lawsinia inermis*), kojom su bojile kosu. Interesantno je da su muslimanke smatrale da je duzen (kozmetika) uopšte i »sevap«, jer je tako radila i hazreti Fatima (kći Muhamedova). Otuda je kod njih bio čest slučaj da kozmetička sredstva upotrebljavaju bez obzira na uzrast i godine, dok to kod nemuslimanki nije bio slučaj. Kna se mnogo upotrebljavala na cijelom islamskom Orijentu, a njena upotreba je slična. To i jeste istočnjačka biljka, čije se lišće suši, melje i u vidu zelenog praška prodaje⁶. Kod nas su je donosile i hadžije. Njome se mogu dobiti sve nijanse, od svjetlo narančaste do crne, ako se pripremi na određeni način. Najobičniji je ovaj: popari se vrelom vodom u kojoj je iskuhan toz od kafe, karanfil i tarčin, pa se tom kašom kosa obloži, poveže i drži 24 sata, a onda je valja dobro iščešljati i oprati. Zato se ovo radi obično na dan pred odlazak u hamam. Ko hoće da kosu oboji tamnije, dodaje kni vodu u kojoj je iskuhano orahovo lišće i istucane suhe šiške⁷. Pored ove, pravila se i domaća boja, »kara-boja«, ali ne tako postojana, i to od rujovače (voda od biljke ruj) i istucane suhe šiške. Bilo je u Sarajevu žena koje su živjele i kuću izdržavale prodavanjem ove boje po kućama. Vidjećemo da je hamamdžinica prodavala i pravila mnoga kozmetička sredstva, radi čega je u avliji hamama bila i mala zgradica, »hrmzhana«, u kojoj su žene mogle kupiti i orahovog lišća, ruja, kne i ostalog. Knivanje kose je bilo više u upotrebi kod starijih, sijedih

6. I. Dimić: Hana ili kna. »Bosanska vila«. Sarajevo 1890, str. 123, 137.
Vejsil Čurčić: Kna, Gajret. Sarajevo. 1936, sv. III, str. 74.

7. H. Kreševljaković: Banje u BiH, Sarajevo, 1952, str. 47.

žena, ali su se i neke mlade sa slabom, rijetkom kosom knile da bi joj poboljšale kvalitet. Kosa se češljala domaćim drvenim ili od roga češljevima, a bilo je i skupocjenih istočnjačkih »filidiš« češljeva od slo-novače (fil-slon, diš-zub)⁸. I muška frizura je vremenom pretrpjela prom-jene. U turskom vremenu, pa uglavnom do austrougarske okupacije, svi od rasli muškarci nosili su i u Bosni perčin. Kod muslimana se kosa brijala, a samo sa tjemena se spuštao bič kose koji se nije vidio ispod kape (osim kod derviša koji su je nosili rasutu po ramenima), nego bi ga savili u turu pod kapu⁹. Srbi i Hrvati su se razlikovali po tome što glavu nisu brijali i nosili su poduže solufe, koje su imali i Jevreji, samo malo drukčije. To su pramenovi kose ispred uha koji su nisko padali, a mnogi su ih »zakofrcavali« vještački. Najrasprostranjenije objašnjenje za nošenje perčina u Bosni je ovo: poznato je da sablja teško siječe kosu, pa su ratnici tako štitili vrat, ili ako mu neprijatelj odrubi glavu da je ima za šta uhvatiti, a ne da se skrnavi hvatanjem za nos ili usta. Inače su i stari Sloveni nosili dugu kosu, a i narodi koje su ovdje zatekli, ali kod nas uobičajeni termin »perčin« pokazuje turski uticaj¹⁰. Kod bosanskih seljaka se mogao vidjeti još dugo poslije oku-pacije. U gradu je iščezao izgleda neosjetno, potisnut evropskom fri-zurom, bez cnoga otpora koji je, npr., 1826. izazvala reforma nošnje. Kasnije, mladi počinju nositi »avrapu« na evropski način, tj. podšišani su do uha i pozadi do vrata, dok su stariji radije brijali glavu.

2. ULJEPŠAVANJE LICA

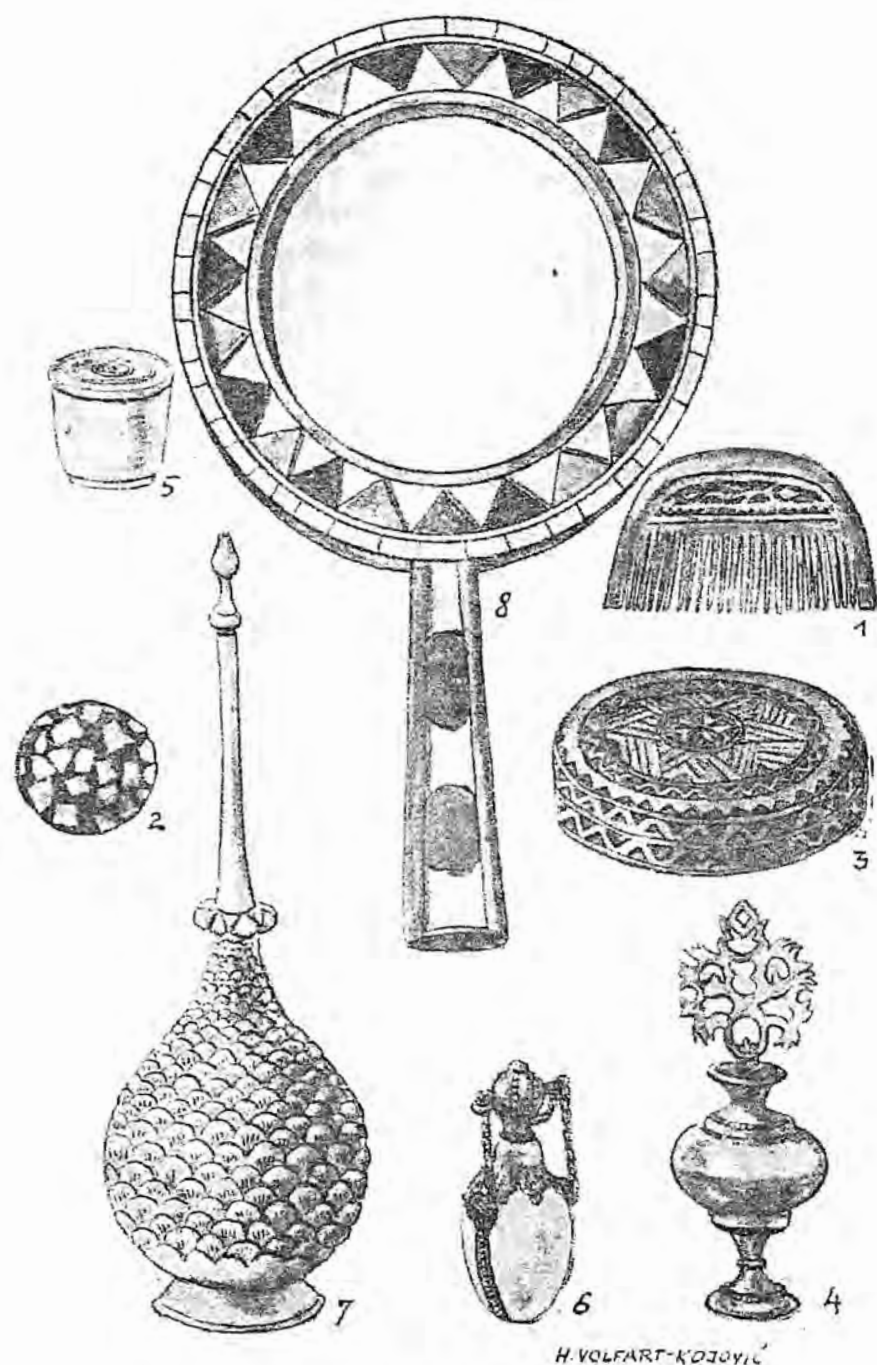
Kod muškara ce uljepšavanje lica svodilo jedino na njegovanje brade i brkova, za koje su muslimani smatrali da ih je i sevap nositi, pošto ih je imao Muhamed. Bilo je i takvih koji su imali »rođenu«, nikad neobrijanu bradu, kao Hadži Mujaga Merhemić iz Sarajeva, a obično oni koji su na Čabi rođeni¹¹. Inače su bradu puštali zreliji ljudi, jer je ona i znak dostojanstva, kao što je puštanje brkova kod momka bio znak muškosti i prvi uslov da može početi da ašikuje. Brada i brkovi nisu ipak pušteni da slobodno rastu, nego su se podbrijavali, a brada se podsjećala obično za dužinu šake. Češljala se manjim drve-nim ili rožanim češljevima (dva takva se nalaze na izložbi Muzeja grada Sarajeva, crtež br. 1). Na Istoku se brada veoma rado knila, ali kod nas nismo mogli naći potvrdu za to. Kod žena su se dlačice sa lica, naprotiv, brižljivo uklanjale. U tu svrhu su pravile agdu (gusto uku-hani šećer) kojom su mazale lice i kada se masa osušila, skidale je skupa sa dlačicama. »Brkate« žene su iskuhavale travu čibru i time mazale maljava mjesta i povijale dlake u nosu i ušima, vjerujući da ova tinktura ubija dlaku u korjenu, ali izgleda da ona nije imala to

8. Abdulah Škaljić: Turcizmi . . . . Sarajevo, 1957, str. 285.

9. T. Đorđević: Kosa u Južnih Slovena. Naš narodni život, knj. I, Beo-grad, 1930, str. 82, 85.

10. T. Đorđević: Kosa u Južnih Slovena. Naš narodni život, knj. I, Beo-grad 1930, str. 81.

11. Po kazivanju Derviša Korkuta, kustosa Muzeja grada Sarajeva.

1. ČESALJ ZA BRADU; 2. KATRAN-SAPUN; 3. BJELIMLUK; 4. SURMEDARI; 5. POSUDA MISK; 6. POSUDA ZA JAG; 7. ĐULSEDANLUK; 8. RUČNO OGLEDALO.

djejestvo¹². Da lice bude nježno i bijelo, upotrebljavana su mnoga sredstva. Neki specijalni sapuni su mnogo cijenjeni i spravljeni. U Muzeju grada Sarajeva nalazi se dva takva kozmetička sapuna u obliku lopte,

12. H. Kreševljaković: Banje u BiH, Sarajevo, 1952, str. 51.

jedan je od voska i kockica katrana (tabla, crtež br. 2), a drugi je žućkast, mastan i sa turskim natpisom: uspomena iz Drenopolja, što nam govori i o provenijenciji tih finih vrsta sapuna koji su trgovinom ili preko hadžija dopirali do nas. Zabilježila sam i jedan recept kojim su se nešto kasnije služile stare Sarajke: izriba se jedan kupovni sapun i dva mirišljava, naliže se vrućeg mlijeka i miješa na tihoj vatri, a poslije se doda četiri jajeta, kašika pudera, kolonjske vode i šećera. Potom se izruči na lanenu krpju, osuši i izreže¹³. Pomade su slabo bile poznate, pa se lice mazalo povlakom sa mlijeka, a ako je bilo izloženo suncu, žene su se mazale kiselim mlijekom da izbije. Isto tako su potapale sedefnu dugmad i limun dok se ne istopi i tom tekućinom se mazale. No, prirodna boja lica se potencirala i na drugi način »bakamom« i bjelilom. Pravile su ih i prodavale najviše hamamdžinice. Za »bakam« su kupovale od poslastičara (Arnauta) crvenu boju kojom su šarali bombone, pa je rastapale u mlakoj vodi u koju bi stavile komad tankog platna, osušile ga, izrezale na komadiće i prodavale za dvije krajcare ženama koje su dolazile u hamam. Pred izlazak iz hamama one su se i dotjerivale: ovlaže ovu crvenu krpju i narumene lice (usne se nisu bakamile), pa se onda nabijele. Bjelilo se pravilo od mješavine arsenika (sićanik), žive, finog pirinčanog brašna i malo sumpora tucanjem u dibeku (stupi) po 6-7 sati. To je bio veoma naporan i nezdrav posao, te se hamamdžinica povezivala preko usta jemenijom zbog otrovnosti ovog praha. Kada je bjelilo bilo dovoljno istucano, prelilo se vrelom vodom i miješalo dok se ne ohladi, a onda se taložilo. Ovo se ponavljalo tri puta mijenjajući vodu, a talog se na suncu sušio i pakovao u papir¹⁴. Interesantan je jedan detalj: bjelilo se zahvatalo iz posude kakvom starom srebrenom parom, a za koju znamo da je i u nakitu i u nošnji služila kao apotropejsko sredstvo. Ovo bjelilo je bilo vrlo štetno za lice i zube zbog žive u njemu, pa je njegova proizvodnja poslije okupacije zabranjena, ali se krišom i dalje pravilo, a uvozilo se i tzv. arnautsko bjelilo sa Kosmeta i do današnjih dana. Kod kuće se ono prerađivalo u posebne dekorativne kutijice od kosti ili drveta bjelimluk (tabla, crtež br. 3). Mlade žene i djevojke su pravile po licu i benove — mladeže na bradi, pored usta ili oka, a radi koketnijeg izgleda. Pravile su ih sokom od trave mlječike, pa na suncu sušile da poćrni, a u novije vrijeme od crnog flastera koji bi izrezale i zalijepile na lice. Preko starih portreta znamo da su evropske žene veoma rado pravile ovakve mladeže (la mouche), ali je njihova primjena možda samo modernizovana forma i rudiment jednog starog narodnog vjerovanja. Naime, kako odbrambeno sredstvo od zlih očiju služe i pojedine boje, naročito crvena i crna. Kod nas najčešće djecu garave čadom po čelu, nosu, obrazu, ali u ponekoj prilici to rade i stariji¹⁵.

13. Podaci od Darinke Despić, iz stare sarajevske trgovačke porodice.

14. Podaci od Salihha Hamamdžića (koji se rodio i odrastao u Gazi-Husrevbegovom hamamu).

15. T. Đorđević: Zle oči u vjerovanju J. Slovena, S. E. Z. Beograd, 1938, str. 140, 141.

3. KOZMETIKA OČIJU

Što se toliko polagalo na ljepotu očiju i njihovo ulješavanje, uzrok je ne samo to što su one i najizrazitiji detalj lica nego je kod muslimanki to bilo vezano i sa nošnjom. Feredža joj je pokrivala svo tijelo i glavu, izuzev očiju, pa su ih crnile i isticale. One su tome dodavale i druge razloge: sevap (jer je surmu podvlačila i hazreti Fatima) i ljekovitost. Tako su surmu sa istom revnošću upotrebljavale i mlade i stare žene, naročito kada su pristupale molitvi (namaz) i o praznicima. To je crn sitan prah (mercurius sublimat) čiji je glavni sastojak antimon (surmetaš). Evo recepta iz jedne medžmue (bilježnice) s početka XIX vijeka kako se ona pravila u Mekki: «Uzme se 25 drama olova i 25 drama sumpora. Sumpor se istuca i stavi u zejtin, te tako stoji 4 dana. Poslije toga se u tavi rastvori olovo, a onda se na nj malo po malo sipa sumpora i kad to sagori, skine se s vatre, a kad se ohladi, stavi se u to pola drama dari-fulfula i, najzad, to se sve kroz tanku krpuprocijedi. Kad se to skruti, stuca se u havanu. Ovako se dobije izvrsna surma.»¹⁶ Glavno tržište surme je Damask, a ima je više vrsta od kojih je najcjenjenija isfihanska i jemenska. Ranije su je prodavali trgovci i donosile hadžije koje to i danas čine. Pakovana je u »jastučice« — kožne kesice iz kojih se za ličnu upotrebu preporučuje u surmedane (tabla, crtež br. 4). To su specijalne metalne posudice, 4—8 cm visoke sa obično posrebranim dekorativnim čepom produženim u šipku koji doseže do dna. Surmom se »navlači« ili »podvlači« tako što se pljuvačkom ovlažena šipka stavlja u ovaj prah i lagano premaže između zatvorenih trepavica. Surmedana je bilo i uvezenih sa Istoka i domaće izrade. Domaći su ili od mesinga (rad kazandžija) ili od srebra (kujundžijski rad), bez ikakvih ukrasa, osim perforiranog, plosnatog čepa, dok su oni istočnjački raznovrsniji i po materiji, obliku i tehnici izrade. Opisaćemo samo dva takva. Jedan je uobičajenog oblika, ali od olova, bez ukrasa, sa velikim mesinganim čepom u obliku grane, na kome je u kružnom prostoru s obje strane turski napis. Na prednjoj strani je vjerovatno ime hadžije, poručioca surmedana: Hadži Fejzudin, a na naličju: Ferhaddin i kar-i Hamid (radio Hamid), tj. ime majstora¹⁷. Drugi primjerak je oblikom i izradom nepoznat u Bosni. Od mesinga je, veličine 7 cm, plosnata kruškolika oblika na četvrtastom postolju, a čep je u obliku polumjeseca i zvijezde. Surmedan je bogato ukrašen vegetabilnim reljefnim ornamentom, ispunjenim bijelom i crvenom pastom¹⁸. Ovakve posude su držane u bosanskim kućama po raficama među ostalim ukrasnim sitnicama. Pored ove crne surme upotrebljavala se još i tzv. bijela surma kojoj se pripisuje ljekovito svojstvo, a upotrebljavale su je i hrišćanke. Od nje ne ostaje nikakva traga na kopcima, ali od nje navodno jača vid i bistri se pogled. Koliko je ovo tačno, nismo mogli provjeriti, jer ne znamo njen hemijski sastav (nije nigdje zabilježen, a ne znaju ga ni

16. H. Kreševljaković: Banje u BiH Sarajevo. 1952. str. 51.

17. Pročitao i preveo Derviš Korkut.

18. Oba u posjedu porodice Svrzo.

stari apotekari). Obrve se nisu crnile surnom, nego uvoznom stambolskol ili sač-bojom, koju rastvore u mlakoj vodi, u nju zamoče kakav štapić sa vatom i premažu po obrvama. Žene su pravile i domaću pastu za bojenje obrva od poprženih šišaka i rastoka (bakrenoksid), ili još jednostavnije: zamakale su šibicu u zelenu orahovu ljusku, pa prevlačile preko obrva. I oblik obrva se malo dotjerivao čupanjem suvišnih dlaka metalnom pincetom — »čimbistrijom«. Na osobe sa sastavljenim obrvama se rđavo gledalo i vjerovalo se da su baksuzi, a takve djevojke su se teško udavale (da ne donesu nesreću u novu kuću)¹⁹. Zbog ovoga su se brižljivo čupale dlake iznad nosa.

4. KOZMETIKA UDOVA

Dok knivenje kose nije bilo u opštoj upotrebi, dotle je knivenje nokata kod muslimanki bilo vrlo rasprostranjeno, bez obzira na uzrast ili imovno stanje. To se radilo knom zakuhanom u vodi u kojoj se iskuhavalu kora od šipa ili lozovog lišća, pa se nalijepi po rukama i nogama, a onda zamota krpama ili kućinom i ostavi preko noći da se boja »primi«. Ipak, postoji razlika u načinu knivenja prema uzrastu. Djeci stave malo ove guste kaše na dlan, saviju im prste, pa povežu šake. Tako boja ostane ne samo na noktima nego i rebraste šare po prstima i dlanu. Djevojke i mlade žene su knile samo nokte i jagodice, a na dlanu pravile šaru određenog oblika (najčešće cvijet ili granu) koju su izvodile preko mustrice napravljene od hartije ili mušeme. Stare žene su veoma držale do toga da su im ruke uvijek naknivena, da ne bi umrle »bez biljega«. Kod njih nema na dlanu šara, nego su pravile okruglu mrlju — ben. Boja na noktima je vrlo postojana i dugo traje, pa su se knile većinom od ramazana do ramazana. Sada se u gradu može vidjeti kod poneke stare žene, dok na selu mnogo češće²⁰. Nokti su se rjede knili, ali u svadbenom ritualu je bilo obavezno. Knivenje mlade je vezano za svečanost na dan pred vjenčanje, koja se u Sarajevu zove »krnadidže« (krna-kna i gidže-noć). Kniju je četiri knivalje — mlade žene ili djevojke — na dušecima, a dva muška djeteta više nje drže svijeće. Okniju joj i ruke i noge do članaka, na dlanu joj naprave otisak od dukata koji joj daruje djever. Sutradan iste žene skidaju ovoje i peru joj ruke i noge²¹. Ovaj običaj je u gradu već iščezao, a možemo ga objasniti kao kariku u nizu drugih mađjskih radnji u svadbenim običajima u cilju zaštite mlade od zlih sila. Osim knivenja, koje je ritual, žene su malo pažnje posvećivale njegovanju ruku. Jedino, kada im koža na rukama ispuca ili je nagrize sapun ili lukšija kada peru rublje, istaru ih sokom od limuna i kakvom masnoćom (zejtin ili maslo). Neke su umjesto limuna upotrebljavale mokraću, koja se inače u narodnoj kozmetici rado primjenjivala. Pedikiranje u sklopu berberskog zanata je tek novijeg datuma, a ljudi su se sami snalazili. Kao jedno od sredstava za odstranjivanje

19. A. Hangi: Život i običaji muslimana u BiH. Sarajevo 1906, str. 173.

20. Po kazivanju Zekije Kapetanović, rod. Fadilpašić.

21. V. Čurčić: Kna, Gajret, Sarajevo, 1936, sv. III, str. 74.

žuljeva na nogama pominje se kna, koja se privijala na prste.²² Zadebljalu kožu na petama su žene strugale komadom sedre (sige) ili kakvim hrapavim kamenom, jer se ranije mnogo nosila otvorena obuća: nanule i papuče.

5. DEPILIRANJE

Ovdje će biti riječi o jednom čisto muslimanskom vidu kozmetike (kako ženske tako i muške), koji se sastoji u uklanjanju dlaka sa skrivenih dijelova tijela (Mons Veneris, anus i ispod pazuha). U hamamima su postojale za to posebne prostorije — trašhane i posebne posude, kamene kurne, u kojima je stajao depilator. Kod nas je bila najviše u upotrebi »hrmza« kao domaći preparat. Pravila se od rude auripigment iz okoline Kreševa. Prvo se istuca i prosije, a onda miješa sa krečom i toplom vodom, što je bio posao ženske posluge u hamamu. Dlake se prije odrežu makazama, pa su se ta mjesta pokrivala slojem hrmze, a poslije četvrt sata se taj sloj sastrugao tupom stranom noža, tijelo se pralo toplom vodom i mazalo uljem da se smanji nadražaj kože. Bolja i skuplja vrsta hrmze je »altunbaš« (zlatna boja) uvožena iz Carigrada. Njome su se dlake mnogo lakše odstranjivale i upotrebljavao je bogatiji svijet. Poznat nam je i način kupanja kod Turaka, koji dlake na tijelu nerado gledaju i upotrebljavaju depilator »ruzmu«²³. Kod nas se ovo depiliranje nije vršilo isključivo u hamamima. Mnogi su je samo tu kupovali za 20 krajcara, pa se njome služili kod kuće. Kasnije se mogao kupiti u apoteci savremeniji depilator u prahu, tzv. brijol, a proizvodio ga neki maglajski apotekar. Neki su dlake i brijali, ili im je to radio berberin.²⁴

6. KOZMETIČKA SREDSTVA OPŠTE UPOTREBE

Važno mjesto u kozmetici i Orijenta i kod nas imali su razni mirisi i ulje za tijelo i odjeću. Đulsija (ružina voda) odgovara kolonjskoj vodi, a jagovi (ekstraktna mirišljava ulja) našem parfemu. Njima se mnogo trgovalo, naročito jagovima, koji su uvoženi iz Turske, Bugarske i Egipta. Muškarci su rado trošili tzv. misk (mošus), koji se spravlja iz žlijezda mužjaka gazele²⁵, a njime su mazali bradu ili odjeću. Muslimani su to naročito radili uz ramazan, bajram ili kad su išli petkom u džamiju, a kao nadopunu svojoj toaleti. To je crvenkasta mast oštra mirisa koja se držala u bijelim koštanim kutijicama u džepu (tabla, crtež br. 5) Ovu sklonost za mirise iskorištavao je jedan sarajevski »otmeni prosiak« tako što bi jagom mirisao odjeću prolaznika, našta su mu oni dijelili milostinju²⁶. Žene su naravno trošile mnogo više raznih mirisa. Za jagove su imale male posudice od stakla, ponekad i luksuzne od sedefa ukrašene zlatom (tabla, sl. br. 6). Zbog

22. I. Dimić: Hana ili kna, Bosanska vila, Sarajevo, 1890. str. 137

23. H. Kreševljaković: Banje u BiH, Sarajevo, 1952. str. 51. 128.

24. Edhem Ćatić: Kazaz iz Sarajeva.

25. A. Škaljić: Turcizmi u narodnom govoru, Sarajevo, 1957. str. 530.

26. Po kazivanju Derviša Korkuta, kustosa.

jačine takvih mirisa, čep je produžen u šipčicu, kojom su se mirisale. Đulsija se držala u većim srebrnim posudama, đulsedanlukama. Kruško-likog su oblika i skoro uvijek izrađeni ornamentom u vidu ribljih krljušti (tabla, crtež br. 7) ili na kriške-dilume. Žene su se najviše mirisale o praznicima ili pri odlasku u posjete, a kod muslimana se redovno na mevludu (kućno slavljenje Muhamedovog rođenja) i ničahu (svadbi) prskalo po prisutnim đulsijom iz đulsedanluka. Pravili su se i domaći mirisi. Posljednji u Sarajevu se time bavio neki prodavac slatkiša Sarija Avdaga, a pravio je od zambaka (ljiljana) i ružice. Ranije su se ruže mnogo gajile po avlijama i baščama sarajevskih kuća, pa je skoro svaka kuća »pekla« đulsiju za svoje potrebe. Za to su neki imali bakreni destilator — imbik, ali većina je to radila na ovaj način: preko bakrene posude se poveže tanko platno, pa se na njega stave latice ruže ili ljiljana. Preko toga se metne bijeli papir, pa pijesak i na kraju crepulja sa žarom. To ostane preko noći i do ujutru se rosa od ruže ocijedi u sud pod njima, a onda sipa u đulsedanluke ili flašice zatvorene voskom. Ako su htjele da dobiju tekućinu za bijeljenje lica, onda bi je sipale u ploske od olova u kojoj bi đulsa brzo pobijelila²⁷. Flašice sa egipatskim đuljagom ili suve ružine latice stavljale su žene između odjeće i rublja po seharema (sanducima) radi ugodnog mirisa.

Ne možemo govoriti o kozmetici, a da ne kažemo nešto i o ogledalu, jer je ono njen neophodan pratilac. Pa i onda, kada ljudi nisu poznavali izradu ogledala, tu svoju potrebu zadovoljavali su ogledanjem na mirnoj površini vode ili kakvoj sjajnoj plohi. Kod nas su ogledala došla dosta kasno, a bilo ih je ručnih i zidnih. Izgleda da su se ranije počela uvoziti sa Istoka, što vidimo i po nazivu za masivna, starinska ogledala za zid (duvar), tzv. dimiskije (po Damasku gdje se izrađuju), a kasnije iz Italije, s kojom je Bosna održavala trgovinu već od XVI vijeka. Zajedno sa luksuznom robom, finim staklom, dolaze i venecijanska ogledala, često veoma dekorativnih, bogatih okvira, kakva se još mogu vidjeti po starinskim, imućnim kućama. U pomenutoj Čadordžinoj berbernici bila su veoma lijepa četiri ručna ogledala, od kojih jedno prikazujemo na tabli, crtež br. 8. U Muzeju grada Sarajeva je izloženo jedno toaletno ogledalo, za koje je domaći majstor — kuundžija izradio lijep filigranski oklop od srebra²⁸. Pa ipak, nisu se svi ljudi rado ogledali, naročito u izvjesnim prilikama. Stariji muškarci bi u berbernici pruženo ogledalo upotrijebili samo da na njega spuste bakšiš, a da se i ne oglednu. Obično se to uzdržavanje od ogledanja objašnjava time što ono izaziva kod čovjeka sujetu, ali postoji i drugi razlog. Kako može drugi da urekne i da nanese pogledom zlo, tako se vjeruje da čovjek može i sam sebe ureći, pa Seligman smatra da je strah od autofascinacije kod mnogih naroda uzrok što ne vole da ogledaju svoj lik²⁹. I u Sarajevu je vladao običaj da se djetetu do godinu

27. Po kazivanju Darinke Despić, iz sarajevske porodice.

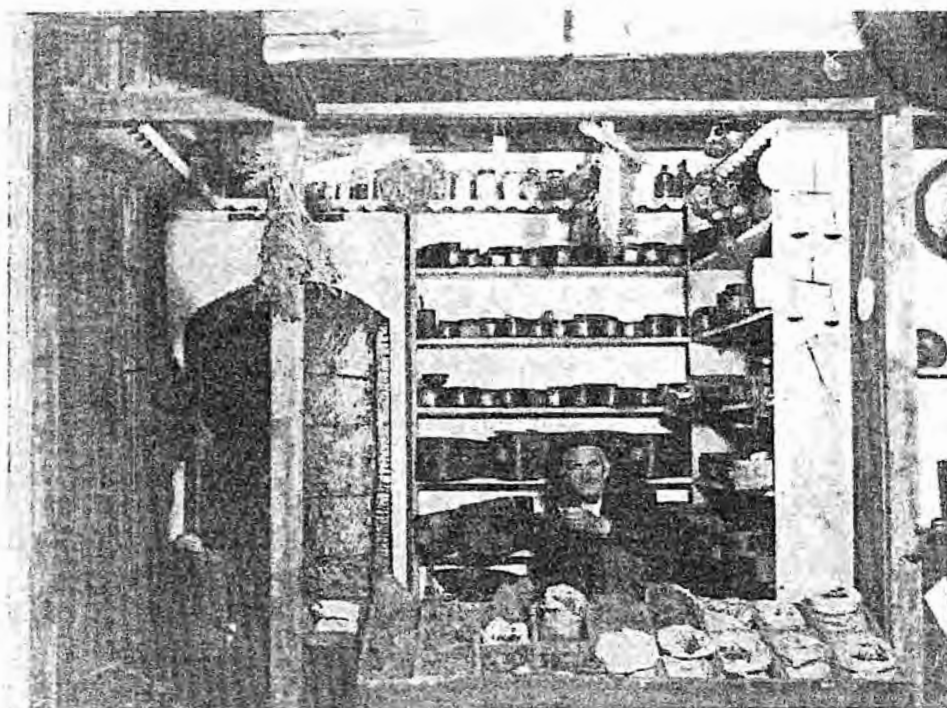
28. Ogledalo. Inv. br. 590/a.

29. T. Đorđević: Zle oči u vjerovanju J. Slavena. SEZ b. knjiga LIII. Beograd, 1938, str. 67.

dana ne prinosi ogledalo; da se lohusa (porodilja) do 40 dana »ne valja« da ogleda, a ni kućna čeljad gdje je neko umro.

7. TRGOVINA KOZMETIČKIH SREDSTAVA

Ostaje još da kažemo o trgovini ovim sredstvima. Na žalost, ne mnogo, pošto nam nedostaju podaci — atarski tefteri. Attari — drogeristi nisu bili razvrstani u zanate, nego u trgovinu, koja je manje i parcijalno obrađena, pogotovu ona iz turskog perioda. Znamo toliko da su atarski dućani posojali već u XV i XVI vijeku u Sarajevu; da su imali svoj esnaf i da su putovali po robu u Dubrovnik i Veneciju. Tim poslom su se bavili Jevreji i muslimani, koji se pominju do početka XIX vijeka, a poslije ostaju samo dva jevrejska dućana, od kojih je apoteka Santa Pape, u skoro neizmijenjenom obliku postojala sve do II svjetskog rata (foto br. 1)³⁰. Atari su trgovali orijentalnim i domaćim

1. APOTEKA SANTA PAPE

biljem, lijekovima, drogama, ali su i neki bazardžani (trgovci carigradskom robom) donosili i atarske artikle, naročito mirise — jagove, kao i trgovci mehkom (manufakturnom) robom, npr. ogledala, lifove, misvaće. I uloga hadžija je bila znatna. Tako u sidžilu sarajevskog suda (br. 21, str. 108-109) nalazimo podatak da je pri povratku sa hadža umro neki Hadži-Abdulah iz Sarajeva i kod njega je nađeno između ostalog: sandal-jaga, agač-đulseza, surme, lifa, džunluka (tamjana), kne

30. Dr. Vjekoslav Kušan: Zdravstvene prilike starog Sarajeva, Bgd. 1934, str. 63. 64.

a prema sūdžilu broj 13, str. 45. u ostavštini Muhameda sina Mehmedova nađeno je: 120 drama uda, boca jaga, boca sandala, 20 misvakja³¹. Na žalost, nisu sačuvane stare knjige atara, po kojima bi znali odakle su i pošto uvozili i prodavali svoju robu, mada je vjerovatno da su je osim iz Mletaka, uvozili preko Soluna iz Carigrada³². Da su atari prodavali uveliko i kozmetička sredstva, vidimo i po popisu robe jedne od posljednjih jevrejskih apoteka u Sarajevu, u kojoj se, npr., nalazilo: Henn-kna — kozmetičko sredstvo za bojenje nokata na rukama i nogama i za kosu; Caryophyllus-karamfilići; Kupferoxid-rastik — kozmetičko sredstvo za žene za bojenje obrva; Masix — sredstvo za žvakanje da zubi postanu bijeli; Mercurius sublimat — surmen za oči; Mercurius vivus — živa za pripremanje bjelila za lice; Moschus-dschuves-miski; Einsen-vitriol — kara boja; Oleum Rosarum-dschul — jagi³³.

RÉSUMÉ

LA COSMETIQUE DANS LE VIEUX SARAJEVO

Après une brève revue de la cosmétique se basant sur les données archéologiques de la période illyrique et romaine en Bosnie, l'auteur de l'article donne le plus de place à la période turque. Leur longue présence en Bosnie (depuis la moitié du XVe jusqu'à la fin du XIXe siècle) a exercé une importante influence sur les habitudes hygiéniques ainsi que sur les habitudes cosmétiques et les coutumes des habitants de Sarajevo. Les femmes musulmanes se servaient de quelques moyens cosmétiques non seulement pour des raisons esthétiques mais aussi pour des raisons rituelles. C'est pourquoi la teinture des cheveux et des mains avec le kna (Lawesin'a inermis) ou le fait de tracer les ombres autour des yeux avec le surma (Mercurius sublimat) chez elles n'est lié ni à l'âge ni à la fortune mais provenait de l'habitude de la fille de Mahomet, hazreti (sainte) Fatima. En outre, il existait la très répandue coutume chez les musulmans de la dépilation des parties cachées à l'aide de l'altounbache (couleur d'or) obligatoire pour les deux sexes.

Chez les hommes la cosmétique était naturellement moins manifestée et elle consistait dans le soin de la barbe, des moustaches et de la natte. La natte est une queue des cheveux qu'on laissait croître à partir du sinciput tandis qu'on rasait la tête alentour. Jusqu'à l'occupation autrichienne à peu près, les chrétiens portaient aussi les nattes. Après l'occupation, on ne pouvait la voir que chez quelques paysans. C'est le même cas quant à l'ancienne cosmétique pour les femmes dont le rudiment est conservé dans les villages après avoir disparu dans la ville.

Après 1878, aux moyens cosmétiques populaires et orientaux, s'ajoutent les substances européennes, produits fabriqués, puisque les indigènes prenaient exemple sur les citoyens d'origine étrangère.

A la fin, l'auteur décrit les moyens de se procurer les substances cosmétiques. D'après les anciens documents et les livres des comptes

31. Osman Sokolović: Sanitet starog Sarajeva prema registrima sarajevskog Šerijatskog suda iz XVIII i XIX vijeka, rukopis 1948, str. 18.

32. Isto djelo str. 22.

33. Dr. Moriz Levy: Die Sephardim in Bosnien, Sarajevo 1911, str. 77, 80.

des négociants, on voit qu'on pouvait les acheter chez les bazardjans (commerçants de manufacture), chez les attares (droguistes), dans les hammams (bains publics). Une grande partie provenait des hadjis (les musulmans riches qui faisaient le pèlerinage à la Mecque et à la Médine).

Conclusion: à côté du rôle prépondérant d'embellissement, dans la cosmétique se trouvaient d'autres éléments: hygiénique, magique, religieux, ensuite la tradition et la manière de se vêtir: La plus forte influence venait de l'Orient et c'est pourquoi elle était le plus fortement manifestée chez les musulmans et avec un retard chez les autres: Serbes, Croates et Juifs.